

ΕΝΟΧΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ελευθερία Παπαγιάννη

Ο κλάδος του ενοχικού δίκαιου γνώρισε κατά τη μετάβαση από το Ρώμη στο Βυζάντιο μια βασική διαφοροποίηση, εκείνη δηλαδή που αφορά στον τύπο των δικαιοπραξιών και η οποία για λόγους συστηματικούς εξετάστηκε στο τμήμα των Γενικών Αρχών. Εδώ αξίζει πάντως να παρατηρηθεί, ότι η αυστηρότητα και τυπικότητα των δικαιοπραξιών του ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίες συντελούνταν με καθορισμένους πανηγυρικούς λόγους ή πράξεις, άφησαν τη σφραγίδα τους και στα έγγραφα, Έτσι στις συμβάσεις οι συμβαλλόμενοι ενσωμάτωναν συχνά την κενή πλέον περιεχομένου ρήτρα «καὶ ἐπερωτηθεὶς ὠμολόγησα», αποδίδοντας έτσι στα ελληνικά τον τύπο της ρωμαϊκής «επερωτήσεως» (stipulatio/sponsio) «et stipulatus spondi». Κατά τα λοιπά οι ενοχικές σχέσεις οπωσδήποτε εξελίχθηκαν μέσα στο νέο κοινωνικό και δικαϊκό περιβάλλον, ενώ ήδη πριν από τον τέταρτο αιώνα το ρωμαϊκό δίκαιο είχε αρχίσει να υιοθετεί και θεσμούς ελληνιστικής/ανατολικής προέλευσης. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν κάποιες βασικές όψεις αυτής της εξέλιξης ως προς ορισμένες ενοχικές σχέσεις.

A. Τόκος

Όπως συνέβαινε και με τη δουλεία, έτσι και η είσπραξη τόκων ερχόταν σε αντίθεση με τις αρχές του Χριστιανισμού και αποδοκιμαζόταν από την Εκκλησία. Η αποδοκιμασία αυτή όμως δεν οδήγησε στην, μάλλον ανέφικτη, γενική απαγόρευση, αλλά πέρα από γενικές αναφορές εκδηλώθηκε και με την απειλή καθάιρεσης των κληρικών που, ως συμβαλλόμενοι, εισέπρατταν τόκους. Οι αντιλήψεις τις Εκκλησίας αντανακλώνται και στην ιουστινιάνεια νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία το ανώτατο όριο του θεμιτού τόκου περιορίστηκε από 12% ετησίως σε 6%, για τις ανώτερες μάλιστα τάξεις ο περιορισμός υπήρξε ακόμη μεγαλύτερος και το ετήσιο επιτόκιο ορίστηκε στο 4%. Για καταστηματάρχες και τραπεζίτες ο Ιουστινιανός επέτρεψε πάντως την είσπραξη υψηλότερου τόκου, δηλαδή 8% ετησίως, ενώ για τα ναυτοδάνεια (βλ. παρακάτω) κατήγγησε την μέχρι τότε δυνατότητα για είσπραξη απεριόριστου τόκου και όρισε επιτόκιο 12%. Οι τόκοι καταβάλλονταν σταδιακά πριν από την απόδοση του κεφαλαίου, ενώ ο ανατοκισμός απαγορευόταν.

Η Εκλογή των Ισαύρων φαίνεται να απορρίπτει έμμεσα την είσπραξη τόκων, διότι, στο κεφάλαιο για το δάνειο, δεν κάνει καμία μνεία για αυτούς. Στο πλαίσιο της αναθεώρησης της

Εκλογής, το Εκλογάδιο δέχθηκε τον τόκο εφόσον αναφερόταν ρητά στη συμφωνία, σε περίπτωση όμως που κάποιος δανειζόταν από «αργυροπράτη» —δηλαδή χρυσοχόο/κοσμηματοπώλη, που προφανώς δάνειζε με ενέχυρο— δεν χρειαζόταν να γίνει ειδική μνεία, κατά πάσα πιθανότητα, επειδή θεωρείτο αυτονόητο πως τέτοιου είδους δάνεια ήταν έντοκα. Όσο αφορά τα επιτόκια, το Εκλογάδιο ακολουθούσε, κατά βάση, τις ιουστινιάνειες ρυθμίσεις.

Παρόλη αυτή την τάση για επιστροφή στο ιουστινιάνειο δίκαιο που αποτυπώθηκε στο παραπάνω νομοσχέδιο, τα νομοθετήματα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων τα οποία δημοσιεύτηκαν στο πλαίσιο της «ανακάθαρσης των παλαιών νόμων» —δηλαδή η Εισαγωγή και ο Πρόχειρος Νόμος— απαγορεύσαν ρητά τον τόκο. Παρόλα αυτά —όπως προκύπτει και από μεταγενέστερες πηγές της πρακτικής— η απαγόρευση αυτή δεν επικράτησε, δεδομένου μάλιστα ότι ο Λέων ΣΤ΄ αναγνώρισε τα οικονομικά προβλήματα που δημιουργούσε και επέτρεψε και πάλι την είσπραξη τόκων, με πολύ χαμηλό όμως βασικό επιτόκιο, δηλαδή 4%. Το αν το ποσοστό αυτό επιβλήθηκε δεν γνωρίζουμε. Η νομολογία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τα τέλη 14^{ου} αιώνα εμφανίζεται πάντως ευθέως αντίθετη προς την είσπραξη τόκων. Παρόλα αυτά κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο παρατηρούνται πολύ υψηλά επιτόκια, που συνήθως είναι 10%, αλλά κάποτε φθάνουν και το 20%.

Υποκατάστατο των τόκων υπήρξε η «αντίχρησις», δηλαδή η είσπραξη αντί τόκων των καρπών του καρποφόρου πράγματος, που είχε παραδοθεί ως ενέχυρο (βλ. αναλυτικά στο εμπράγματο δίκαιο). Την πρακτική αυτή απαγόρευσαν Εισαγωγή και Πρόχειρος Νόμος, προφανώς όμως χωρίς επιτυχία, όπως προκύπτει από μεταγενέστερες πηγές και κυρίως από Νεαρά του Μανουήλ Α΄ του έτους 1166.

B. Αρραβώνας (arr[h])a, arrabo)

Η έννομη αυτή σχέση —που έχει ανατολική προέλευση και μέσω του ελληνικού δικαίου επηρέασε το ρωμαϊκό— συνήθως εκδηλώνεται με την καταβολή προκαταβολής από το τίμημα στη σύμβαση της αγοραπωλησίας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι αρραβώνας δεν μπορούσε να δοθεί ως εξασφάλιση για την ολοκλήρωση και άλλων συμβάσεων. Εκτός από αυτόν τον εξασφαλιστικό/επιβεβαιωτικό χαρακτήρα, στο ιουστινιάνειο δίκαιο (π.χ. C. 4.21.17.2, έτ. 528) ο αρραβώνας αποκτά και τον πρόσθετο χαρακτήρα του «αρραβώνα μεταμελείας», που συνίσταται στην οικονομική ζημία του μέρους που υπαναχώρησε από τη σύμβαση. Τόσο στην περίπτωση της υπαναχώρησης από σύμβαση που δεν είχε ακόμη

ολοκληρωθεί όσο και σε εκείνη της μεταμέλειας ως προς την ήδη συναφθείσα σύμβαση προβλεπόταν απώλεια του αρραβώνα, αν υπαναχωρούσε εκείνος που τον είχε δώσει, ή επιστροφή του διπλάσιου, αν με τον τρόπο αυτό συμπεριφερόταν αυτός ο οποίος τον είχε εισπράξει. Η Εκλογή των Ισαύρων πάντως προβλέπει (βλ. 9.2) την παραπάνω λειτουργία του αρραβώνα μόνον στην περίπτωση που δεν είχε ολοκληρωθεί η σύμβαση.

Γ. Ποινική ρήτρα (πρόστιμον, poena)

Η ισχυροποίηση των συμβάσεων με τη συνομολόγηση ποινικής ρήτρας για την περίπτωση υπαναχώρησης είχε ελληνιστική προέλευση, υιοθετήθηκε όμως και από το ρωμαϊκό δίκαιο, ενώ γενικεύθηκε στα μεταϊουστινιάνεια χρόνια και τελικά εμφανιζόταν σε όλα τα συμβόλαια. Με τη ρύθμιση του θέματος ασχολήθηκε σειρά αυτοκρατορικών Νεαρών. Έτσι ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός θεωρεί (βλ. Νεαρά 72) ότι με τη χάραξη του σημείου του σταυρού από τους συμβαλλομένους στα συμβατικά έγγραφα (βλ. Γενικές Αρχές, σ. 8) επέρχεται ούτως ή άλλως δέσμευση, που καθιστούσε περιττή την συνομολόγηση ποινικής ρήτρας. Σχετικά σύντομα όμως, το έτος 962/963, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ επιβάλλει με Νεαρά του την αναγραφή ποινικής ρήτρας στις συμβάσεις. Ο λόγος της απαίτησης αυτής προκύπτει, έμμεσα, από Νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1092), σύμφωνα με την οποία η μη απαίτηση ποινικής ρήτρας πολλαπλασίαζε τις δίκες με αντικείμενο την εκπλήρωση συμβατικών υποχρεώσεων. Την ανάγκη όχι μόνον να συνομολογείται, αλλά και να εισπράττεται η ποινική ρήτρα επαναλαμβάνει και Νεαρά του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (έτ. 1166).

Δ. Παρακαταθήκη/Ανώμαλη παρακαταθήκη

Στη σύμβαση της παρακαταθήκης ή «παραθήκης», ο παρακαταθέτης παραδίδει στον θεματοφύλακα κινητό πράγμα προς φύλαξη χωρίς αμοιβή. Ο θεματοφύλακας είναι υποχρεωμένος να παραδώσει το πράγμα μόλις του ζητηθεί και ευθύνεται ως προς αυτό μόνον για δόλο ή βαριά αμέλεια. Λεπτομέρειες για την ευθύνη του θεματοφύλακα προβλέπονταν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση (Πανδέκτης και Κώδικας) και νομοθεσία (Νεαρά 88) και οι σχετικές ρυθμίσεις καταχωρήθηκαν στα Βασιλικά. Αντιθέτως η Εκλογή των Ισαύρων περιέχει μόνο μία σύντομη διάταξη για το θέμα (βλ. Ε. 11.1), σύμφωνα με την οποία ο θεματοφύλακας είναι μὲν απαλλαγμένος από κάθε ευθύνη για την ακούσια απώλεια του πράγματος, σε περίπτωση όμως δόλιας αποκρυβής του όφειλε να καταβάλει στον παρακαταθέτη διπλή την

αξία του. Σημειώνεται τέλος, ότι επί Ιουστινιανού διαμορφώθηκε και ο θεσμός της ανώμαλης παρακαταθήκης, σύμφωνα με την οποία παραδίδονται πράγματα αντικαταστατά με την υποχρέωση επιστροφής άλλων της ίδιας ποσότητας και ποιότητας και που έχει εφαρμογή κυρίως στον χώρο των τραπεζικών συναλλαγών.

Ε. Δάνειο/Ναυτοδάνειο

Αντικαταστατά πράγματα (κυρίως χρήματα) αποτελούν αντικείμενο και της σύμβασης του δανείου. Εκτός από τις διάσπαρτες διατάξεις της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης συστηματικά λόγος για τα δάνεια γίνεται στην Εκλογή. Σύμφωνα με το νομοθέτημα, και για τη σύμβαση του δανείου ίσχυε ο γενικός κανόνας για έγγραφη αλλά και προφορική σύστασή του. Ακόμη γίνεται αναφορά στην ενδεχόμενη εξασφάλιση με ενέχυρο, αλλά επίσης επαναλαμβάνεται η απαγόρευση της παλιάς πρακτικής για ενεχυρίαση των παιδιών του οφειλέτη, η οποία είχε ήδη προβλεφθεί με την ιουστινιάνεια Νεαρά¹³⁴. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι το νομοθέτημα ασχολείται από κοινού τόσο με τα απλά όσο και με τα ναυτικά δάνεια. Ίσως η ενοποίηση αυτή να σχετιζόταν με την αποδοκιμασία για τους τόκους, που όπως είδαμε χαρακτηρίζει την Εκλογή. Το ναυτοδάνειο —θεσμός ελληνικής προέλευσης υιοθετημένος από το ρωμαϊκό δίκαιο ήδη από την εποχή της *res publica*— συνίστατο στη χρηματοδότηση θαλάσσιου ταξιδιού με έντοκο δάνειο ιδιαιτέρως υψηλού επιτοκίου (βλ. παραπάνω στο Α), το οποίο γινόταν απαιτητό μόνον, αν το πλοίο και το φορτίο του επέστρεφαν σώα. Η σιωπηρή αυτή κατάργηση του ναυτοδανείου βεβαίως δεν επικράτησε και ήδη το Εκλογάδιο αναφέρεται σε αυτό και το υψηλό επιτόκιο του. Τα ναυτοδάνεια εξακολούθησαν να συνάπτονται σε ολόκληρη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, κατά την οποία ονομάζονται «θαλασσοδάνεια», με όρο δηλαδή που ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζει το επισφαλές δάνειο.

ΣΤ. Πώληση

Η υποκατάσταση των πανηγυρικών τύπων για τη σύσταση της πώλησης από το έγγραφο σε συνδυασμό με τον μεταβιβαστικό χαρακτήρα, που το βυζαντινό δίκαιο απέδιδε στη σύμβαση της αγοραπωλησίας, προκάλεσαν ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο του εγγράφου ως προς τη μετάθεση της κυριότητας του πωλούμενου πράγματος από τον αγοραστή στον πωλητή. Συγκεκριμένα γεννήθηκε ζήτημα, για το αν η μετάθεση αυτή συντελείτο με τη σύνταξη και την υπογραφή του εγγράφου από τους συμβαλλομένους ή την «τελείωση» από

τον συμβολαιογράφο («παράδοση δι' εγγράφου», *traditio per cartam*) ή ήταν αναγκαία και η παράδοση του ίδιου του εγγράφου («παράδοση του εγγράφου», *traditio cartae*). Κρατούσα στη θεωρία είναι η πάντως πρώτη άποψη.

Συστατικό στοιχείο της αγοραπωλησίας ήταν και το τίμημα. Έτσι όταν διαπιστωνόταν προφανής δυσαναλογία ανάμεσα στην αξία του πράγματος και το τίμημα και ειδικά όταν αυτό έφθανε μόνο το ήμισυ της αξίας του πωλουμένου, η πώληση μπορούσε, εντός δύο ετών από τη σύναψή της, να ακυρωθεί λόγω «υπέρογκης βλάβης» (*laesio enormis*). Μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα μπορούσε να γίνει και διάρρηξη της αγοραπωλησίας λόγω «αναργυρίας», δηλαδή μη καταβολής του τιμήματος.

Αντίθετη προς τη διάρρηξη της αγοραπωλησίας, εκτός από την περίπτωση διαπίστωσης δόλου, εμφανίζεται η Εκλογή, που προτρέπει τους αγοραστές να ελέγχουν προσεκτικά το πράγμα πριν από τη σύναψή της. Εξαίρεση προβλέπει για την πώληση δούλου, που θα αποδεικνυόταν ελεύθερος ή «δαιμονιών». Η απόλυτη αυτή ρύθμιση έγινε προσπάθεια να απαλυνθεί από το Εκλογάδιο, που άφησε το ζήτημα της ευθύνης για πραγματικά ελαττώματα στη συμφωνία των μερών. Η αντιμετώπιση αυτή φαίνεται πως ίσχυσε γενικότερα στη μελλοντική πρακτική (πρβλ. και Εξάβιβλος 3.3.65). Το ζήτημα της αναγνώρισης ελαττώματος ειδικά για τα υποζύγια ήταν όμως ιδιαίτερα περίπλοκο και προφανώς για τον λόγο αυτό το Επαρχικό Βιβλίο (βλ. Τίτλο 21) προέβλεπε να υπάρχουν στις ζωοπανηγύρεις ειδικοί πραγματογνώμονες (με το όνομα «βόθροι»), που εκτιμούσαν τα ζώα και αποφαινόταν για τη σχέση της φυσικής τους κατάστασης με το επιδιωκόμενο τίμημα.

Z. Επίμορτη καλλιέργεια

Ελληνικής προέλευσης και ξένος προς το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν ο θεσμός της επίμορτης καλλιέργειας, που συνίστατο στην παραχώρηση καρποφόρου αγροτικού ακινήτου σε καλλιεργητή, ο οποίος ως αντάλλαγμα καταβάλλει μέρος της ετήσιας προσόδου. Από τους αυτοκρατορικούς χρόνους και μετά αυτού του είδους η καλλιέργεια απαντά στις ρωμαϊκές επαρχίες και ως θεσμός της ελληνιστικής παράδοσης, υιοθετείται από το ιουστινιάνειο δίκαιο. Ήδη όμως από τους νομικούς του 6^{ου} αιώνα η φύση της σύμβασης αμφισβητείται, γιατί το ιουστινιάνειο δίκαιο αναγνωρίζει ως μίσθωση μόνον τη χρήση πράγματος με χρηματικό αντάλλαγμα. Έγιναν λοιπόν απόπειρες να ενταχθεί στο πλαίσιο άλλων σχέσεων (π.χ. εταιρεία). Κατά την ορθότερη όμως άποψη η σχέση είναι μισθωτική, εφόσον έτσι την αντιλαμβάνονταν και οι Ρωμαίοι σε σχέση με τα επαρχιακά ακίνητα.

Η. Σύμβαση έργου

Στο ρωμαϊκό δίκαιο η σύμβαση έργου λειτουργεί ως εκδήλωση της μίσθωσης με τον χαρακτηρισμό *locatio operis (faciendi)*. Αντικείμενο της σύμβασης αποτελούσε η ολοκλήρωση του συμφωνηθέντος έργου. Οι ρωμαϊκές νομικές πηγές αναφέρονται σε λίγες μορφές της, όπως συμφωνία για εκτέλεση έργου μεταφοράς, ραπτικής, χρυσοχοΐας ή οικοδομής, οι οποίες ενσωματώθηκαν στον Πανδέκτη. Πολλές από αυτές τις διατάξεις ανακωδικοποιήθηκαν στα Βασιλικά και αποτέλεσαν τον κορμό των βυζαντινών ρυθμίσεων για τη σύμβαση έργου, που φαίνεται πως μπορούσαν να εφαρμοσθούν γενικά στις διάφορες μορφές της.

Ειδικά για τη σύμβαση κατασκευαστικών έργων στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντος ΣΤ' στον Τίτλο 22 «Περὶ πάντων τῶν ἐργολάβων...» υπάρχουν σαφείς πληροφορίες, που δίδουν ολοκληρωμένη εικόνα για τις συμφωνίες με αυτό το αντικείμενο. Σύμφωνα λοιπόν με το νομοθέτημα αυτό του 912/913, η σύμβαση συναπτόταν τόσο εγγράφως όσο και προφορικά. Συστατικό ρόλο για τη σύναψή της είχε η καταβολή από τον εργοδότη στο εργολάβο αρραβώνα, ως προκαταβολής της μελλοντικής αμοιβής του. Υποχρέωση του εργοδότη ήταν η παροχή των υλικών για την εκτέλεση του έργου. Σύμφωνα με τα Βασιλικά η παροχή αυτή αποτελούσε συστατικό στοιχείο της σύμβασης, που την διέκρινε από αγοραπωλησία. Ο εργολάβος ήταν υποχρεωμένος να παρέχει τις υπηρεσίες του μέχρι την ολοκλήρωση του έργου, αν όμως κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης διαπιστωνόταν δυσαναλογία ανάμεσα στη συμφωνημένη αμοιβή και στην εξέλιξη του έργου, το νομοθέτημα προέβλεπε ρητά κατ' αναλογία προς την πώληση τις διατάξεις για την υπέρογκη βλάβη (*laesio enormis*, βλ. παραπάνω στο ΣΤ). Σε περίπτωση κατάρρευσης ακινήτου, εκτός αν αποτελούσε συνέπεια θεομηνίας, ο εργολάβος είχε ευθύνη που η έκταση και η διάρκειά της ποίκιλε ανάλογα με την ποιότητα των υλικών κατασκευής. Γενικότερα η βυζαντινή νομοθεσία προβλέπει για τη σύμβαση έργου ευθύνη από αμέλεια, με την οποία όμως ρητά εξομοιώνει την ανάληψη δράσης χωρίς την απαιτούμενη εμπειρία.

